

Bronnencommentaar 8 – met als bijlagen een verklarende woordenlijst, overzichten van vindplaatsen en van gedrukte en digitale bronnen en een beknopt literatuuroverzicht – is een uiterst praktisch hulpmiddel voor onderzoekers die gebruik maken van jaarverslagen, zowel voor beginners als voor gevorderden. Hierbij wil ik niet onvermeld laten dat de Economisch-Historische Bibliotheek van het Nederlandsch Economisch Historisch Archief (NEHA) de beheerder is van de omvangrijkste collectie historische jaarverslagen in Nederland. Deze collectie omvat jaarverslagen van ruim 9.000 Nederlandse ondernemingen.

Voor belangstellenden die nog niet vertrouwd zijn met de *Broncommentaren* is er het prettige bericht dat de delen een tot en met zeven in de reeks digitaal toegankelijk zijn via de website van het ING: www.inghist.nl. Over de (digitale) toekomst van de *Bronnencommentaren* wordt verder nagedacht.

Jacques van Gerwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis/NEHA

Josef Ehmer en Catharina Lis (eds.), *The idea of work in Europe from antiquity to modern times* (Farnham: Ashgate, 2009) 368 p. ISBN 978 0 7546 6410 9.

De kennis van arbeiders en arbeidsomstandigheden in het verleden is dankzij de inspanning van tal van sociale historici in de afgelopen decennia geweldig toegenomen, en de stroom studies hierover is nog lang niet opgedroogd. Begrijpelijkerwijs en terecht ligt bij deze studies de nadruk op archiefonderzoek naar de daadwerkelijke omstandigheden van de werkende klassen: hoe werkenden – zowel werknemers als hun werkgevers – dachten over hun beroepsmatige bezigheden is echter vaak veel moeilijker te achterhalen. Als men al voldoende geletterd was om de schrijfkunst machtig te zijn, schreven werkenden zelden over hun werk, of werk in het algemeen. Gedachten met betrekking tot werk zijn dan ook meestal alleen bewaard gebleven vanuit het oogpunt van degenen die niet van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat hoefden te sloven om in het levensonderhoud te voorzien: geestelijken, intellectuelen, en zonder meer degenen die het zich konden financieel veroorloven om tijd te besteden aan intellectuele bezigheden.

De intellectuele geschiedenis van werk is wellicht mede daardoor een verhoudingsgewijs onontgonnen gebied: sociale historici hebben over het algemeen andere onderzoeksprioriteiten, terwijl ook de beoefenaren van de intellectuele geschiedschrijving meestal andere prioriteiten hebben – in het bijzonder de ontwikkelingen in het denken over godsdienst en staatsinrichting. De studies waarin de intellectuele geschiedenis van het concept 'werk' centraal staat zijn dan ook – zelfs met het hier te recenseren boek – op de vingers van één hand te tellen. Ze worden allemaal genoemd in *The idea of work in Europe from antiquity to modern times*, een bundeling van bijdragen van verschillende Europese historici over het denken over werk in Europa, voortgekomen uit een in 2003 gehouden conferentie over de beeldvorming van werk en werkenden. De titel, hoewel strikt genomen niet onjuist, is enigszins misleidend: het bevat één artikel over het beeld van werk in de oudheid, middeleeuwse beeldvorming komt alleen zijdelings ter sprake, en de negentiende en twintigste eeuw komen in het geheel niet aan bod. Het zwaartepunt ligt op de vroegmoderne tijd, waarbij

de bijdragen overigens wel geografisch behoorlijk gespreid zijn, met bijdragen over beeldvorming over werk in Italië, Spanje, de noordelijke Nederlanden, Frankrijk en de Duitse wereld. In alle gevallen betreft het casestudies, sommige volwaardige artikelen van behoorlijke lengte en diepgang, andere hebben eerder het karakter van vinger-oefeningen, zoals de bijdrage van Peter Burke over het uitbeelden van vrouwenarbeid in de Italiaanse Renaissance. De bijdragen geven een goede indruk van wat er mogelijk is, en wat er nog zou moeten worden gedaan. De doorwrochte bijdrage van Thomas Buchner bijvoorbeeld, waarin hij de opvattingen van zeventiende-eeuwse Nederlandse mercantilistische denkers als Willem Usselinx vergelijkt met Duitse cameralistische tijdgenoten, wijst de Nederlandse lezer er bijvoorbeeld op – men hoeft slechts de voetnoten te bekijken – dat de uitzonderlijke figuur van Willem Usselinx en zijn denken hoognodig aan een nieuwe studie toe is.

Men kan het eens zijn met de inleiders Ehmer en Lis dat de bestudering van de beeldvorming van werk het beste vanuit een lange termijnperspectief en in een groot ruimtelijk verband kan worden ondernomen, omdat – zo wordt ook duidelijk uit dit boek – de opvattingen over werk maar langzaam veranderden en van land tot land en tijd tot tijd vaak gedeeld werden. Dat neemt niet weg dat casestudies van individuele denkers ook in de bestudering van het denken en schrijven over werk nodig zullen zijn om een al te simpel ‘Plato to NATO’ narratief te voorkomen. Te meer daar eens te meer uit het boek blijkt dat de Weber-these over het Protestantse werkethos, hoe inspirerend ze ook is geweest voor onderzoekers, inmiddels toch echt een, al vele malen overleden, afgerost paard is. Vooral de bijdragen van Jaume Aurell en Ilja Veldman wijzen erop dat het ‘Protestantse’ werkethos sterke wortels had in katholieke theologie, en al volop aanwezig was in de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw. Dat Weber zijn these overigens lang niet zo dwingend wenste op te leggen als sommige navolgers deden, en dat de kritiek op zijn werk daarom soms onterecht is, doet niets af aan het feit dat het voortdurend refereren aan zijn these mede een gevolg is van een gebrek aan nader onderzoek naar het denken over en waarderen van werk.

Een dergelijk onderzoek zal niet eenvoudig zijn – voor veel denkers was het denken en schrijven over werk niet meer dan een onderdeel van een veel uitgebreider denkproces over wat het juiste en goede leven voor een mens was. Dat blijkt overigens ook uit *The idea of work*. Het is een rijk boek dat naar meer smaakt, en hopelijk, na al eerder verschenen werken als Herbert Applebaums *The concept of work* en Keith Thomas’ *The Oxford book of work* eerder een verdere tussenhalte dan de eindbestemming van het historisch onderzoek naar het denken over werk.

Henk Looijesteijn

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Kees Schuyt, *Over het recht ‘wij’ te zeggen. Groepstegenstellingen en de democratische gemeenschap* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009) 224 p. ISBN 978 90 8964 466 3.

De bundel *Over het recht ‘wij’ te zeggen. Groepstegenstellingen en de democratische gemeenschap* is te lezen als een poging van Kees Schuyt om het collectief ervaren trauma van 11 september 2001 en van de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh en hun nasleep een ‘plek’ te geven. Hij beschrijft de moderne samenleving zoals die zich